

İslam Dünyası ve Eleştirel Düşünce Bağlamında Mantık İlminin Eleştirel Düşünmeye Katkısı; Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği¹

Contribution of Logic to Critical Thinking in the Islamic World; The Cases of Alpharabius and Avicenna

Remziye SELÇUK

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi Remziye SELÇUK

İnönü Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü,
Malatya, Türkiye

ORCID: [0000-0002-0919-9234](https://orcid.org/0000-0002-0919-9234)

e-mail: remziyeselekcuk80@gmail.com

Başvuru/Submitted: 21.03.2024

Kabul/Accepted: 08.11.2024

Atf: Selçuk, Remziye, “İslam Dünyası ve Eleştirel Düşünce Bağlamında Mantık İlminin Eleştirel Düşünmeye Katkısı; Fârâbî ve İbn Sînâ Örneği”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (Aralık 2024): 723-739.

Citation: Selçuk, Remziye, “Contribution of Logic to Critical Thinking in the Context of the Islamic World and Critical Thought; The Example of Alpharabius and Avicenna”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 7/2 (December 2024): 723-739.

Lisans/License:

Öz- Mantık ilmi açısından eleştirel düşünme; şeylerin hakikatine ulaşmak için sorular sormak, farklı yönlerden bakabilmek, farklı açıları görebilmek ve şeyleri olması gerektiği gibi kavramaya yöneliktir. Sağlam deliller getirebilmek, delillerin doğru ya da yanlışlığını denetleyebilmek yaratıcı ve eleştirel bir zihni faaliyetle mümkün olabilmektedir. Böylelikle şeylerin formunu zihinde canlandırmak, zihinde olan ile dış dünyada olanı doğru bir şekilde bağdaştırabilmek, şeyleri kavramlarla ifade edebilmek, yine şeylerin kendi aralarındaki bağlantılarını görebilmek ve bu bağlantıları görüp kullanabilmek gibi daha birçok işlemler eleştirel düşünme sayesinde olabilmektedir.

Fârâbî doğru düşünmede mantık ilminin faydasına değinmektedir. O, düşünmedeki hatalardan korunmayı, delilleri kabul ya da reddetmede eleştirel bir tavır takınarak doğru gibi görünen yanlışları fark etmeyi vurgulamaktadır. Ona göre mantık kuralları kişiyi dikkatli ve geçerli düşünmeye sevk eder.

İbn Sînâ için şeylerin gerçekliğine ulaşabilmek için üzerlerini kaplayan bulanıklığı gidermek gerekir. Bu ise şeylerin özlerini ve sahip oldukları mahiyetleri görebilmek sayesinde gerçekleşir. Eleştirel gözle bakmak düşünmeye yöneliktir, tamamen zihndir. İbn Sînâ eleştirel bakmayı şeyleri özüne uygun olarak, onların bilgilerine ulaşabilmek için aracı yapmaktadır. Düşünmede yarar sağlayan ise mantık ilmi ve onun sahip olduğu kurallardır. Ona göre insan her türlü bilgisinde mantığa ihtiyaç duyar.

Bu çalışmada İslam dünyasının başlıca düşünürlerinden Fârâbî ve İbn Sînâ'nın bakış açısıyla eleştirel düşünme mantık ilmiyle bağdaştırılarak mantığın eleştirel düşünceye katkısı ele alınıp irdelenecektir. Burada, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın konuyla alakalı görüşleri ortaya konacak, benzerlik ve farklılıkları üzerinde durulacak ve mantık ilmi çerçevesinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler- Mantık, İnförmel mantık, Eleştirel düşünme, Fârâbî, İbn Sînâ.

Abstract – Critical thinking in terms of logic; involves asking questions to uncover the truth of things, examining them from different perspectives, recognizing various stances and aiming to comprehend them as they ought to be. The ability to present solid evidence and to verify its validity or falsity is achievable through creative and critical mental processes. Thus, critical thinking enables visualizing the form of things in the mind, accurately aligning mental representations with external realities, expressing concepts effectively, identifying relationships between things, and utilizing these connections in meaningful ways.

Alpharabius highlights the benefits of the science of logic in fostering correct thinking. He emphasizes the importance of avoiding reasoning errors by adopting a critical stance when accepting or rejecting evidence, and identifying fallacies that appear to be correct. According to him, the rules of logic lead the person to think carefully and validly.

For Avicenna, in order to reach the reality of things, it is necessary to remove the blur that covers them. This is achieved by being able to see the essence and intrinsic nature of things. Critical observation pertains entirely to mental processes and the act of thinking itself. Avicenna employs critical observation as a means to acquire knowledge of things in alignment with their essence. What provides benefits in thinking is the science of logic and the rules it brings. According to him, humans need logic in all kinds of knowledge.

¹ Bu çalışma “Her Yönüyle Eleştirel Düşünce”, XIII.Mantık Çalıştayı, (Ankara, 26-28 Ekim 2023) sunulan bildiridir.

In this study, the contribution of logic to critical thinking will be discussed and examined by reconciling critical thinking with the science of logic from the perspective of Alfarabi and Avicenna, two of the main scholars of the Islamic world. Here, firstly, Alfarabi and Avicenna's views on the subject will be presented, their similarities and differences will be emphasized, and they will be examined within the framework of the science of logic.

Keywords– *Logic, Informal logic, Critical thinking, Alfarabi, Avicenna.*

Yayın Tarihi	26 Aralık 2024
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: İki İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-İntihal.Net
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 December 2024
Reviewers	Single Anonymized - Two Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes – İntihal.Net
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

EXTENDED ABSTRACT

With the recognition of philosophy in the Islamic world, attention was also directed to the science of logic, which was included in philosophy at that time. Logic has been criticized on the one hand, and on the other hand, with the advice of some prominent scholars, it has become one of the sciences that should be studied and taught.

One of the most important features of critical thinking is that thinking progresses within a logical framework. From this perspective, logic and critical thinking cannot be separated from each other. On the other hand, subjects of logic are needed in a valid and correct thinking process. Although all subjects of informal logic are in question, it is necessary to have strong testing ability, especially for a correct

inference, that is, reasoning. Again, since informal logic has the feature of correcting the thinking process, directing it in the right direction and ensuring the transfer of thought to people in an understandable, correct and valid language, it has been called the "art of thinking" by Islamic logicians.

Logic is interested in critical thinking because it considers it important to ask questions and create answers that are appropriate to their reality when examining or talking about entities, facts and other things. At the same time, in order to make correct inferences about a problem, evidence must be checked while collecting it. In this regard, logic again advocates that evidence should be correct and valid. A critically thinking mind can be very careful in the process of collecting and applying evidence. Critical thinking enables the quick identification of relationships between things, the collection of accurate information to align internal and external realities, the appropriate use of concepts, and numerous other intellectual activities. When looking at Alfarabi's works related to the science of logic, a lot of information can be found. Alfarabi mentions the benefit of the science of logic in thinking correctly. Alfarabi highlights the benefits of logic in fostering correct thinking. He emphasizes the importance of avoiding errors in reasoning, adopting a critical stance when accepting or rejecting evidence, and identifying seemingly valid mistakes. According to him, the rules of logic lead the person to think carefully and validly. Thus, instead of scattered and inconsistent thoughts, conclusions derived from structured and coherent thinking are more robust.

Alfarabi's works on logic provide a wealth of information applicable to critical thinking, as he asserts that logic is an essential science for correct reasoning. Logic is needed in order not to make mistakes while thinking. Similarly, the rules of logic are needed for logical and consistent expression in speech. According to him, the rules of logic function at every stage of thinking. In this way, not with scattered and inconsistent thinking; The results obtained through regular and consistent thinking will be more solid.

Avicenna argues that attaining knowledge of things requires examining them comprehensively along with their position in the realm of existence, as this approach provides accurate knowledge about them. Beings are divided into two in terms of knowledge: those that enter the world of people's senses and those that cannot. In this case, when we look at Ibn Sina's ideas, we see that he uses critical thinking as a tool to reach true knowledge. According to him, the rules of logic are needed to think correctly and draw correct conclusions from correct findings. In this study, the contribution of logic to critical thinking will be discussed and examined by reconciling critical thinking with the science of logic from the perspective of Alfarabi and Avicenna, two of the main scholars of the Islamic world. Here, firstly, Alfarabi and Avicenna's views on the subject will be presented, their similarities and differences will be emphasized, and they will be examined within the framework of the science of logic.

Subsequently, the concepts of essence and connection, regarded by Fârâbî and Ibn Sina as fundamental to understanding the nature of things, along with their perspectives on basic logical principles, will be highlighted.

GİRİŞ

Genel olarak “düşünme” kavramına bakıldığında her düşünme “eleştirel düşünme” olarak kabul edilmemektedir. “Eleştirel” anlamına gelen “critic” kelimesi Yunanca “krinein” kelimesinden gelir ve anlamı “ayırma”, “seçme”; bilinçli, kasıtlı araştırmayı ima eder ve özellikle şüpheli bir ruh hali benimsemeyi ima eder.² “Eleştirel düşünme” diğer düşünme çeşitlerinden³ farklı olarak “yargılama, bilginin geliştirilmesi ve sorgulanması” olarak tanımlanmaktadır.⁴ Tek başına “düşünme”, hayallere dalmayı ve neredeyse her türlü zihinsel aktiviteyi içerebilir. “Eleştirel” sıfatı eklendiğinde tıpkı anlık yargılamalar da ortadan kaldırıldığı gibi, hayal kurmaları da büyük ölçüde ortadan kaldırmaktadır. “Eleştirel düşünme” denildiğinde, gizli varsayımları aramaktan, fark etmekten bahsedilmektedir. Burada bir konu hakkında çeşitli yönlerin görülmesi, farklı unsurların çözülmesi ve ortaya çıkan verilerden en önemli olanının değerlendirilmesi önemlidir.

Eleştirel düşünme, kişiye zekice sonuçlar çıkarılması için yardımcı olur ve bu kişiler, şüpheli bir tutum benimseyebilecekleri konusunda da açık fikirlidirler.⁵ Eleştirel düşünme ifadesi yalnızca varsayımları sorgulamak anlamına gelmez ve yine yalnızca başkalarınınkini değil, aynı zamanda kişinin kendi varsayımlarını da sorgulamayı gerektirir. Bu bakımdan eleştirel düşünmede çok yönlü bir işleyiş bulunmaktadır.

Eleştirel düşünce içi boş bir kavram olmamakla birlikte, doğru ve mantıklı bir değerlendirme yapıldığında her alanda faydası olabilecek bir düşünme faaliyetidir.⁶ Ancak oldukça değer kazandığı yer bilimsel araştırmalardır. Bilimsel bir konu araştırılırken ya da bir argüman oluşturulurken şöyle düşünülmesi gerekir: Burada amaç yalnızca kanıt toplamak değildir. Kanıt ve varsayımları değerlendirmek de eleştirel düşünmenin içerisinde yer almaktadır.⁷ Yukarıda bahsedildiği gibi çok farklı açılardan incelemeye tabi tutulan veriler delil olarak sağlam ve güvenilir olabilecektir.

Eleştirel düşünmenin en önemli özelliklerinden temel olanı düşünmenin mantıksal çerçevede ilerlemesidir. Bu açıdan mantık ve eleştirel düşünme birbirinden ayrılamamaktadır. Diğer taraftan geçerli ve doğru bir düşünme süreci içinde mantığın kurallarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bu hususta İslam dünyası mantıkçıları arasında Fârâbî ve İbn Sînâ belirgin bir yere sahiptir. Mantıkla alakalı eserlerinde, Fârâbî daha çok dilbilimsel açıdan konuları değerlendirirken İbn Sînâ şey⁸leri, varlık olarak, varlıksal özellikler açısından incelerken mantığın gerekliliği ve nasıllığını değerlendirmektedir. Bu çalışmada Fârâbî ve İbn Sînâ çerçevesinde mantık ve eleştirel düşünme ilişkisi incelenecektir.

Burada şeylere, varlıksal olarak ve mantık konuları içerisinde yer aldıkları konularını açısından eleştirel bir kavrayışla nasıl bakılacağı ya da mantığın buna nasıl yardımcı olacağı belirterek incelenmeye çalışılacaktır. Diğer bir deyişle birçok yönden, farklı bakış açılarıyla bakabilmek için onların temelde sahip oldukları özellikler ve bunların kullanımları bakımından sahip oldukları durumlara vurgu yapılacaktır. Mantıksal açıklamalar getirebilmek için incelenen nesne, olgu ve olayları mümkün oldukça tüm yönleriyle kavrayabilmek gerekmektedir. Burada amaç mantık ilmi çerçevesinde eleştirel düşüncenin ve Fârâbî ile İbn Sînâ görüşleri bağlamında nesne, olgu ve olayları, öz ve ilinti olmaları bakımından şeyleri nasıl doğru değerlendirmeye katkıda bulunacağına dair açıklamalar yapmaktır.⁹ Bilindiği gibi mantığın konuları düşünmeyle alakalıdır ve bu düşünme tahayyül, tezekkür

² Sylvan Barnet ve Hugo Bedau, *Critical Thinking, Reading, And Writing*, (Boston: Bedford/St. Martin's, 1991), 3.

³ John Dewey, *Nasıl Düşünürüz?*, (Ankara:Fol Yayınları,2022), adlı kitabında “refleksif (s.29), “empirik” ve “bilimsel” (200-213) gibi düşünce çeşitlerinden bahsetmektedir.

⁴“Eleştirel Düşünme Nedir?”, felsefe.gen.tr, Şubat 5, 2024, <https://www.felsefe.gen.tr/elestirel-dusunme-nedir/>.

⁵ Barnet ve Bedau, *Critical Thinking*, 4.

⁶ Hakan Gündoğdu, “Bir Düşünme Türü Olarak Mantıksal Düşünme”, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl:5, sayı: 41 Mart 2017, ss. 435.(<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/712075>, 3)

⁷ Barnet ve Bedau, *Critical Thinking*, 4.

⁸ ‘şey’ burada zihne konu olabilenler anlamında kullanılmıştır.

⁹ Tarafımızdan sunumu yapılan ve daha sonra basılan “Mantık Öğrenimini Teşvik Etmede İslam Âlimlerinin Görüşlerinden Yararlanma İmkânı” (IX. Mantık Koordinasyon Toplantısı İlahiyat Fakültelerinde Mantık Öğretimi Sempozyumu, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları No:250, 2022, Sivas, 125-141.) adlı çalışmadan sınırlılık, içerik ve amaç bakımından farklılık göstermektedir.

gibi her hangi bir düşünme değil eleştirel düşünmedir.¹⁰ İnsanın zihinsel tüm çabası bilmediklerine erişmeye yöneliktir ve bu süreçte eleştirel bir bakış olmadan hedefe ulaşmak mümkün değildir.

1. Fârâbî'ye Göre Mantık ve Eleştirel Düşünme

Fârâbî, birçok çalışmasında düşünme ve düşünme ile mantık ilişkisine değinir. Yine o mantığı bir düşünme sanatı olarak görür: “Düşünme sanatı”. Ona göre mantık, “düşünme yetisini yanılmasının mümkün olduğu her şeyde doğruya yönlendiren şeyleri kapsayan ve akıl ile çıkarsanma yapısına sahip olan her şeyde yanılmaktan koruyan, her şeyi bildiren sanattır.”¹¹ Fârâbî, mantığı bir dilin gramerine benzetir. Bir dilin grameri nasıl ki onu kullanan milletin o dili doğru kullanmasını sağlıyorsa mantık da yanılmanın mümkün olduğu şeylerde sadece doğru olanı kavraması için aklın doğru çalışmasını sağlar.¹² Yani akıl için bir ölçüttür.¹³ Bazı şeyler her insan aklının kavrayabileceği niteliktedir. Ancak bunlar dışında bazı şeyler vardır ki onlarda hataya düşme, doğrudan uzaklaşma mümkündür. Bunlar, düşünme, teemmül, kıyas ve akıl yürütme ile idrak edilebilme özelliğine sahip olan şeylerdir. Her düşüncesinde kesin doğruya sahip olmak isteyen kimse mantık ilmine muhtaçtır.¹⁴ Çünkü mantık kuralları aklın kendileriyle alakalı hata yapıp yapmadığından veya hakikatlerini idrak edip etmediğinden emin olmadığı akledilirleri kontrol etmeye yarayan mantık kanunları, kendileriyle alakalı olarak duyuların hata yapıp yapmadığından veya miktarlarını idrak etmekte kusur edip etmediğinden emin olunmayan cisimleri kontrol etmeye yarayan terazi ve ölçülere benzer.¹⁵ Ayrıca Fârâbî mantığı, çizgileri ve şekilleri düzgün çizmeyi sağlayan pergele benzetmiştir.¹⁶ Bu benzetmeyle mantığın da düşünmeyi doğru ve düzgün bir çerçevede ilerlemesini sağlaması yönüne vurgu yaptığı görülmektedir.

Mantığın, gerek insanın kendisinde gerekse karşısındakinde ya da karşısındakinin diğerinde, doğru olmasını ve düzeltilmesini istediği fikirlerle, iddialarla, vs. alakalı önemli ve oldukça çok faydası vardır.¹⁷ Eğer kişinin elinde mantık kuralları olursa, Fârâbî'ye göre, bir konu için herhangi bir şeyi çıkarım yapmak ve doğru olarak ortaya koymak istenildiğinde, doğru olarak ortaya koymak istenilen şeyde zihinlerin başıboş bir şekilde, sayısız şey arasında yüzergezer bir halde ulaşmak istediği şeye tesadüfen herhangi bir yerden, kişiyi yanılması ve farkında olmadan doğru olmayan bir şeyi doğru zannetmesine yol açabilecek bir cihetle yaklaşır halde bırakılmamış olur.¹⁸ Dolayısıyla düşünme sürecinde çıkarımları doğru yapmak, zihni dağılmaktan korumak, cezbedici hatalardan uzak durmak mantık ilmi sayesinde. Eleştirel düşünmede burada görülen mantık kurallarının aynı zamanda düzeltici yönüne vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle, yukarıda bahsedilenlerden de hareketle araştırma yaparken veya bir şeyi öğrenirken ya da değerlendirirken kişilerin, “hangi yola girileceğini nelere yönelineceğini, nelerden başlanılacağını, kişilerin zihinlerinin kesin doğruya ulaştığını nereden bileceklerini ve onları amaç edilen şeye ulaşmaya kadar nasıl çalıştırılacağını keskin bilmesi gerekecektir.”¹⁹ Böylece kişi, yanıltıcı, şaşırtıcı şeyi önceden bilmiş ve ondan korunmuş olur. Yine şüpheli durumlarla karşılaştığında nerelerde hata yapıldığını ya da yaptığını görebilir ve düzeltebilir.

Fârâbî, bir kişinin, bir görüşü değerlendirirken ya da eleştiriye uğradığında kendisinin ve muhatabının delillerini doğru değerlendirebilmek için de mantık bilmesi gerektiğini ileri sürer.²⁰ Bu durumda eleştirel düşüncede olması gerekenler söz konusu olmaktadır. Bu durumda eleştirel düşünme

¹⁰ Mantık ve eleştirel düşünmenin bağlantılarının maddeler halinde ele alındığı, Antony Flew'in ‘Eleştirel Düşünmenin Yolları’ adlı eserine (s.21-52) bakmakta yarar olacaktır. (Makalenin hacmini aşmamak amacıyla burada ele alınmadı.)

¹¹ Ebu Nasr Farabi, *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: Litera Yayınları, 2018),17.

¹² Farabi, *Mantığa Giriş*,17, Farabi, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul:Türkiye İş Bankası Yayınları,2022),9.

¹³ Farabi, *Mantığa Giriş*, 17-18.

¹⁴ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 9.

¹⁵ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 10.

¹⁶ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 10.

¹⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 10.

¹⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 10.

¹⁹ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 11, Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: Litera Yayınları, 2016),78.

²⁰ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 11, Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 78.

ve fikir alışverişi ortamında muhataplar eleştirel bakabilir ve her iki taraf da doğruya ulaştığında buna ikna olur ve söz konusu doğruya beraber ulaşmış olur.²¹

Fârâbî, mantık bilmeyenin durumunun zor olduğunu belirtir. Bu zor durumların en zoru da kişinin birbiriyle çelişen düşüncelerle karşılaştığında ve onları savunan iki kişi arasında kaldığında ve her biri kendi düşüncesini haklı çıkarıp karşısındakinin düşüncesini çürütmek için kullandığı deliller ve sözler üzerinde bir yargıda bulunmak istediğinde içine düşülen haldir. Çünkü; Fârâbî'ye göre; eğer kişi mantık ilmini bilmezse, doğruya sahip olanın ona sahip olup olmadığını, eğer doğruysa bu doğruya nasıl sahip olduğunu, hangi bakımdan sahip olduğunu, delillerinin düşüncesinin doğruluğunu nasıl zorunlu kıldığını, yine onlardan yanlışa düşmüş olanın veya muğalata yapanın yanlışa düştüğünü ve hata yaptığını, hangi yönden muğalata yaptığını, delillerinin düşüncesinin doğruluğunu gerektirmediğini kesin bir biçimde bilmez. Bu süreçte doğru veya yanlış olduğunu anlayamaz. Şaşırıp kalır veya hepsini doğru kabul eder veya hepsini yanlış kabul eder veya bazısını doğru bazısını yanlış kabul eder ve neden öyle yaptığını bilmez.²² Öyle ki bu durumda kişi ne yaptığını bilmeyen insana, “geceleyin odun toplayan kişiye”²³ dönüşür.

Fârâbî, mantık bilmeyenin bir başka zorluk daha yaşayacağını belirtir. Bu zorluk doğru fikri seçerken düştüğü durumdur. Ona göre eğer kişi mantık bilmezse ve elinde düşüncelerin doğru ya da yanlışlığını sınavacağı bir ölçü yoksa; ya bu kişilerin hepsinin haklı olduğu kanaatini taşır veya hepsinin yanlış olduğunu düşünür ya da onlar arasında tercih yapmaya gider. Bunu da tesadüfi olarak yapmış olur ki hata da yapabilir. Böylece doğru gibi görünün yanlışları kabul etmeye başlayabilir.²⁴ Böylelikle eleştirel bir düşünmenin sonunda kişinin tesadüfe düşmemesinin ve doğru görünümlü yanlışları benimsemiş olmasının önüne geçilmiş olur.

Fârâbî'ye göre, kişi, hakkında iyi bir kanaate vardığı kişilerin aslında aldatıcı, sahtekar olup olmadığından emin olamaz. Yanlış yapan birinin tuzağına düşüp farkına varmadan, kişi, kendisiyle alay eden birine yardım edebilir. Diğer taraftan aynı kişi, hatalı olduğunu düşündüğü biri doğru iddiada bulunmuş olabilir ve yine kişi farkına varmadan onu reddetmiş olabilir.²⁵

Fârâbî'nin buraya kadar geçen görüşlerine bakılarak, doğru bilginin peşinde olmayı eleştirel düşünmede amaç edinilmesi gerektiği kanısı çıkarılabilir. Ayrıca Fârâbî, düşünme faaliyetine önem vererek düşünsel faaliyetlerle uğraşmanın bir meziyet olduğunu da ortaya koymaktadır. Çünkü, bütün düşünsel çabaların kendilerini geliştirmek isteyen, yerinde saymayan, zanla hareket etmek istemeyen insanlar için olduğunu vurgulayarak²⁶ aslında bu çabanın ne kadar değerli olduğunu göstermektedir.

Fârâbî, insanın mantık ilmi ve kurallarını ve de konularını öğrenmeye ihtiyacı olmayacağını iddia eden bazı kişilere cevap vererek onların görüşlerinin yanlışlığını ortaya koyar. Bu görüşlerden biri, diyalektik sözlerde ve tartışmalarda başarılı olmanın veya geometri ile aritmetik gibi matematiksel ilimlerde mahir olmanın mantık ilminin kanunların gereksiz kılacağı görüşüdür. Bu görüşü savunanlara göre, bahsi geçen alanlarda kullanılan maharet, mantık kuralları yerine geçer ve aynı işini görür. Aynı zamanda bu maharet insana her söz, her delil, her düşünceyi sınaama gücü verir, onu diğer ilimlerin hiç birinde hata yapmayacağı bir tarzda, doğru bilgiye ve kesinliğe ulaştırır. Fârâbî'ye göre bu görüşü ileri süren kimsenin durumu şuna benzer; Şiir ve nutukları ezberleyip bu konuda iyice alışkanlık kazanmanın, onları çokça rivayet etmenin, dili düzeltceğini ve insanın yanlış konuşmasına engel olacağını iddia eden kişinin durumuna benzer. Kişi böylelikle, bu durumunda dilbilgisi konularının gerek kalmayacağını, onların yerini tutacağını ve onların işlevini yapacağını, dolayısıyla insana her sözün doğru olup olmadığını sınavacak gücü vereceğini ileri sürer. Fârâbî, burada “dilbilgisiyle ilgili kişiye verilecek cevap neyse, mantık konusunda da o kimseye verilecek cevap odur.”²⁷ demektedir. Yine o, başka bir görüşü de reddetmektedir. Öyle ki bu görüş de: “Doğuştan mükemmel bir tabiata sahip kimselerin olabileceği ve bunlar için mantık ve konularının gereksiz olacağı”dır. Fârâbî için buna da verilecek

²¹ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 11.

²² Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 12.

²³ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 13.

²⁴ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 13.

²⁵ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 13.

²⁶ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 13.

²⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 13-14.

cevap, gramerin bir fazlalık olduğunu toplumda konuşmada hata yapmayan insanların olabileceği görüşüne verilecek cevapla aynı cevabı getirerek karşılık vermektedir.²⁸

Mantığın bazı konuları ve bu konuların eleştirel düşünmeyle alakasına gelinecek olursa, Fârâbî'nin görüşleri şu şekildedir:

Delâlet: Fârâbî'ye göre mantığın konusu akledilirler ve kendilerine delâlet etmeleri bakımından sözlerdir. Kişi kendisinde olan bir düşünceyi ancak onu dikkatle inceleyerek, üzerinde düşünüp taşınarak ve ruhuna onu düzeltmeye yarayan şeyleri ve akledilirleri yerleştirmek suretiyle düzeltir. Başkasında olan bir düşünceyi de; yine özelliği bu düşünceyi düzeltmek olan şeyler ve akledilirleri ona söylemekle düzeltir. Rastgele bir düşünceyi rastgele bir akledilirle düzeltmek mümkün olmaz ve de bu gibi akledilirleri rastgele bir sayı, tertip ve terkiple ortaya koymak da mümkün değildir. Aksine kişi, düzeltmek istediği düşünce ile ilgili olarak rastgele değil, belli şeylere ve akledilirlere, onların belli sayıda olmalarına, belli durum, tertip ve terkip içinde bulunmalarına ihtiyaç duyar. Başkasında bulunan düşüncelerin düzeltilmesi istendiğinde onları ifade eden sözlerin de durumu böyle olmalıdır. Bundan dolayı akledilirler ve onları ifade eden sözlerde insanı koruyacak ve onlarla ilgili olarak hataya düşmesine engel olacak kanunlara zorunlu olarak ihtiyaç vardır.²⁹ Buna dayanarak denebilir ki eleştirel düşünmenin dayandığı ve kendilerinden beslendiği akledilirleri ve bunların özelliklerini anlamak da yine mantık ilmi sayesinde. Bir şeyin mahiyetini tam olarak kavramadan herhangi birisine dair tam bir anlayışa ulaşmak mümkün değildir.³⁰

Lafızlar: Mantık lafızlarla alakalı kanunları vermesi bakımından dilbilgisine benzer. Ancak dilbilgisi sadece bir dilin kendisine ait kuralları içerirken mantık, tüm toplulukların dillerinde ortak olan kanunları verir.³¹ Fârâbî, *'Harfler Kitabı'nda*³² lafız, dil ve mantık alakası üzerinde uzun uzadıya durmaktadır. Ayrıca *'Mantıkta Kullanılan Lafızlar'* kitabında da edatlar dahil delâlet eden bir çok lafız ele alıp incelemiştir.³³ Lafızlar basit veya birleşik olurlar ki delaletleri bakımından farklıdır ve Fârâbî, bunları da çok detaylı ele almaktadır.³⁴ Şunu belirtmek gerekir ki Fârâbî'nin, özellikle *Harfler Kitabı*'na bakılacak olursa mantık ve dil bilgisi bağımlı ortaya koyan önemli fikirlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim harflere varıncaya kadar görevlerinden bahsederek burada mantık ilmi açısından önemini ortaya koymuştur. Lafızların eleştirel düşünme açısından değeri anlam taşıyıcılıkları bakımındandır. Bir takım anlamlara delalet etmeleri bakımından eleştirel düşünmeye zemin hazırlarlar. Çünkü ne hakkında konuşulduğunun farkında olmak gerekir.³⁵

Mantık adının 'nutk'dan türetilmesinin hikmeti: Fârâbî, eskilerin 'nutk' türetilmiş "mantık" adlandırmasının üç özellikten kaynaklandığını söyler ve bu durumu şöyle açıklar: 1- Bu söz sesle ifade edilen sözdür. Dil insanın ruhundaki şeyleri bu sözle ifade eder. 2- Ruhta bulunan sözdür. Bu söz, kelimelerin işaret ettiği akledilirlerdir. 3-İnsanın doğuştan sahip olduğu ruh kuvvetidir. Bu kuvvet diğer canlılarda yoktur. Sadece insana özgü olan ayırt etme yeteneğidir.³⁶ İnsanın akledilirleri, ilimleri, sanatları öğrenmesi bu yetenek sayesinde. Mantık dış konuşma ile iç konuşmanın kanunlarını içerdiğinden ve bu iki konuda verdiği kanunlar ile insanda doğuştan gelen üçüncü konuşmayı güçlendirdiğinden ve onu bu iki şeyle ilgili fiili en doğru, en tam ve en mükemmel şekilde ortaya koyacak şekilde doğru idare ettiğinden bu ilim üç anlamda kullanılan 'nutk' kelimesinden türetilmiştir.³⁷ Burada Fârâbî, mantık ilminin değerini, ona verilen ad üzerinden göstermektedir. Bu durumda bu ilmin eleştirel düşünme için kişinin hem iç dünyasından hem dış dünyasından beslendiğine

²⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 14.

²⁹ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 14-15.

³⁰ Antony Flew, *Eleştirel Düşünmenin Yolları*, çev.Hakan Gündoğdu, (İstanbul:Profil Kitap,2023), s.21.

³¹ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 15.

³² Farabi, *Harfler Kitabı*, çev.Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayınları, 2018).

³³ Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 19-30.

³⁴ Farabi, *Mantığa Giriş Risaleleri*, 26.

³⁵ Flew, *Eleştirel Düşünmenin Yolları*, s.27.

³⁶ Muhammet Nasih Ece, "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname XXXVII* (2019/1). 634.

³⁷ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 17.

vurgu yaparak eleştirel düşünmenin aynı zamanda insanın bu iki dünyanın verdiklerini kullandığını göstermektedir.

Kıyas: Kıyası kullanan beş sanat vardır: Burhan, cedel, sofistika, hitâbet ve şiiir. Burhan kesin bilgi veren sözlerdir. Bu sözleri insan ister bir konuda sonuca varmak için kendisi kullansın, ister başkasına hitap ederken söylesin, isterse başkası kendisine hitap etsin kesin ve değişmez sözlerdir. Bunların aksini iddia etmek mümkün değildir.³⁸ Burhanî bilgilerle gerçeklerin öğretilmesi amaçlanır.³⁹ Kıyası sözler ister ruhta olsun, ister sesle ifade edilmiş olsun müellef/birleştirilmiş sözlerdir. Ruhta olanları tek bir şeyin düzeltilmesinde birbirine yardımcı olan, düzen içinde bulunan ve birbiriyle bağlantılı çok sayıda akledilirlerden meydana gelir.⁴⁰ Öyle ki eleştirel düşünürken, akıl yürütmeyi ilerletmek kıyaslardan elde edilenleri birbirine eklemek suretiyle olmaktadır. Çünkü eleştirel bir düşünmede, kıyası oluşturan delillerin geçerli mi yoksa doğru olduğunun farkında olmak gerekir.⁴¹

Zât ve araz: Zât ve araz şeylerin temel özellikleri ile alakalıdır. Fârâbî'ye göre, bir şeyin zâtî özellikleri demek; 1- Onun cevherine dahil olan, 2- İçinde veya onun nezdinde veya onun için veya onun vasıtasıyla veya onunla beraber veya ondan var olduğu şeyin cevherinde bulunmasıdır. 3- Her ikisinin cevherinde birlikte bulunmasıdır.⁴² Arazî olan ise şeyin cevherinde ve doğasında olmayandır.⁴³ Fârâbî, zâtî ve arazî özellikler için zaman, mekan, gibi kategoriler bakımından açıklamalar yaparak bu tarz özelliklerin mahiyetini açıklayarak bir şeyin özüne nasıl bakılacağını göstermektedir. Bu da eleştirel düşünmenin olmazsa olmazıdır. Bir şey aslında olan özelliklerle değerlendirilmedikçe yanlış sonuçlara varılabilir.⁴⁴

Kategoriler: Fârâbî bir lafzın delalet ettiği ve işaret edilen bu şeylerden birinin nitelendiği her akli anlama "kategori" adını vermektedir.⁴⁵ Kategoriler söylenenin neliği hakkında bilgi verir. Kişiyi zaman, yer, nitelik, nicelik, görelilik, sahiplik, durum, gibi özellikleri bakımından şeyler hakkında bilgi verir.⁴⁶ Her ilim kategoriler bakımından şeyleri kavrama ve onunla hareket ederek bilgilerini inşa etmektedir. Çünkü "bunlar birbirine eklenmek ve birleşmek sûretiyle kategoriler içine giren o şeylerin oluşturduğu parçalardır".⁴⁷ Kategorilerin eleştirel düşünme açısından önemi, söylenen bir sözün hangi kategoriye ait olduğunu bilmenin, bu sözün doğru yorumlanmasını sağlamasıdır.

Söylenen (mekûl): Fârâbî, söylenenler hakkında bilgiler vererek aynı zamanda söylenen bir şeyin nasıl değerlendirilebileceğini yorumlamaktadır. Öyle ki bu 'söz'lenen lafız delalet ederek veya etmeyerek söylenmiş de olabilir.⁴⁸ İşte Fârâbî, her söylenenin nasıl yorumlanabileceğini de göstererek aslında eleştirel bakışın en temeline değinmiştir.

Tasdikler: Fârâbî'ye göre hakkında zorunlu kesinliğin kıyassız olarak meydana geldiği tümel öncüller iki sınıftır: doğal olarak elde edilenler ve tecrübeyle elde edilenler. Doğal olarak elde edilenler doğuştan verilen insanın kendinde bulunduğu öncüllerdir. Bunlara 'ilk ilkeler' de denir. Tecrübe ile meydana gelenler ise az ya da çok tikellerini duyumsamaya yönelik bizdeki bir kasıt sayesinde söz konusu kesinliğin meydana geldiği öncüllerdir.⁴⁹ İlimlerde asıl olan tam bir kesinliğe yani tasdike ulaşmaktır.⁵⁰ Birçok bilgimiz tasavvurât aşamasındadır; ancak yine onlara ihtiyacımız vardır ve onları kullanırız. Öyleyse eleştirel düşünmede tam tasdik seviyesinde olan, henüz tam gibi olan tasdikler ve tasavvur seviyesinde olan bilgilerin ayırımında olmak önemlidir.

³⁸ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 17, Farabi, *Mantiğa Giriş*, 24.

³⁹ Farabi, *Mantiğa Giriş*, 18.

⁴⁰ Farabi, *İlimlerin Sayımı*, 21.

⁴¹ Flew, *Eleştirel Düşünmenin Yolları*, s. 25.

⁴² Farabi, *Mantiğa Giriş*, 38.

⁴³ Farabi, *Mantiğa Giriş*, 38, Farabi, *Harfler Kitabı*, 80.

⁴⁴ Farabi, *Mantiğa Giriş*, 40.

⁴⁵ Farabi, *Harfler Kitabı*, 18.

⁴⁶ Farabi, *Harfler Kitabı*, 18.

⁴⁷ Farabi, *Harfler Kitabı*, 30.

⁴⁸ Farabi, *Harfler Kitabı*, 18.

⁴⁹ Farabi, *Kitabul Burhan*, çev. Ömer Mahir Alper, Ömer Türker, (İstanbul: Klasik Yayınları, 2017), 5-6.

⁵⁰ Farabi, *Kitabul Burhan*, 49.

Duyulular ve akledilirler (mahsûsât ve ma'kûlât): Fârâbî'ye göre, duyu organları ile elde edilenler ilk akledilirlerdir. Bu akledilirler neftse meydana geldiklerinden bunlara, nefste olmaları açısından, bir takım eklentiler ilişir. Söz konusu eklentiler bir takım akledilirlerin cins olmasını, başka birinin tür olmasını vs sağlar. Burada neftse bir takım anlamlar birleşir. Bu anlamlar da akledilebilirlerdir. İşte bu İkinci akledilirler ise duyuların verilerinden sonra bir araya gelen akledilirlerdir.⁵¹ Akledilirler mantık ilminin konusudur. Fârâbî'ye göre, mantıkçı bu ikinci akledilirleri alır. Bahsedilen durumların onlara bitişmesi bakımından onların birbiriyle nasıl bitiştiğini ve ortaya çıkan sınıflarını ve bitiştikten sonra onlardan oluşan bitişiklerin durumlarını inceler. Çünkü onlardan oluşan bileşikler, bu bileşikleri oluşturan tekiller söz konusu hallerde alındığında, akli akledilirlerde doğruya yönelten araçlar haline gelir ve akli hata yapmaktan emin olmadığı akledilirlerde hatadan korur.⁵² Devamında Fârâbî, hangi ilimlerin akledilirlerde kullanıldığını ve bu ilimlerin akledilirlerde nasıl kullanılmakta olduğundan bahseder.⁵³ Eleştirel düşünme sırasında şeylerin durumlarının farkında olabilmek için akledilirlerin yapısını bilmek gerekmektedir.

Önergeler: Önergeler düşünme sürecinin bir yargıyı ifade eden kavram veya kelimelerden oluşan yapılarıdır. Fârâbî'ye göre; “düşünen güç, şeyleri birbirinden ayırttırdıktan sonra döner, onları birbiriyle çeşitli tarzlarda bileşime sokarak bu bileşim tarzlarıyla nefsin dışında bulunan bileşimi taklit etmeye çalışır. Böylece düşünen gücün bu şeylerden oluşturduğu bileşimlerin bir kısmı önergelerin birleşimi olmuş olur ve böylece olumlu ve olumsuz önergeler oluşur. Bir kısmı kayıtlama ve şart koşma bileşimi, bir kısmı emir ve yasak gibi gerektirme bileşimi ve başka bileşim sınıflarından olur.”⁵⁴ Önergeler eleştirel düşünme için yargı taşımaları bakımından önemlidirler. Ayrıca anlam taşıyıcılıkları yönüyle önergeler eleştirel düşünmeye hizmet ederler.⁵⁵

2. İbn Sînâ'ya Göre Mantık ve Eleştirel Düşünme

İbn Sînâ'nın felsefe ve mantık konularını ele almadan önce şeyleri, varlık olarak ve varlık durumları bakımından ele alıp incelediği görülür. Bu tarz ele alış düşünmenin dayandığı varlık ve varlık durumlarının anlaşılması için düşünme sürecine katkı sağlamaktadır. Bu sebepten burada onun varlık ve varlık durumlarını açıklayan görüşlerine yer verilecektir.

İbn Sînâ'ya göre felsefenin gayesi insanın bilme gücü nispetinde şeylerin hakikatlerine sahip olmasıdır. Ona göre varlıklar iki sınıfa ayrılır: Varlığı insanın seçme ve eylemleriyle olmayan ve varlığı insanın seçme ve eylemleriyle olan. Varlığı insanların iradesi dışında olan varlıkların bilgisine “nazarî/teorik felsefe” denir. Varlığı insan iradesi dahilinde olanların bilgisine de “amelî/pratik felsefe” denir. Nazarî felsefenin gayesi sadece bilmekle nefsi kemale erdirmektir. Amelî felsefenin amacı ise sadece bilmek sûretiyle değil, aksine yapılacak şeyleri bilmek ve yapmak sûretiyle nefsi kemale erdirmektir. Nazarî felsefe düşünceye nispet edilir. Hariçte olan yani dış dünyada var olup da varlığı insanın iradesi dışında olmayan şeyler de ilk etapta ikiye ayrılır: Harekete karışmaları bakımından sınıflanmışlardır. İlki harekete dahil olan diğeri harekete dahil olmayandır. Harekete dahil olanlar da ikiye ayrılır: Harekete dahil oldukça var olanlar; insanlık ve üçgen gibi; ya da böyle olmayanlar. Harekete iliştikçe var olanlar da ikiye ayrılır: Birincisi hariçte ya da zihinde belirli bir maddeden soyutlanmaları mümkün olmaz; insanlık ve atlık sûreti gibi. İkincisi ise belirli bir maddeden soyutlanmaları zihinde mümkündür, varlıkta değil; dörtgenlik gibi. Çünkü dörtgenliğin tasavvur edilmesi bir maddeye birleşmesi ve ya bir hareket halinin dikkate alınmasına bağlı değildir. Harekete ilişmesi mümkün olan fakat harekete ilişmeden var olan şeyler de vardır. Mesela; hüviyet, birlik, çokluk ve nedensellik, gibi. Hareketten soyutlanabilen/soyutlanması mümkün olan şeylerin imkan durumu yine iki şekildedir: Ya bu imkan zorunluluk imkanıdır ya da zorunluluk imkanı değildir. Tersine, imkansız olmaması şeklindedir. Buna örnek, çokluktan meydana gelen sayı, birlik, hüviyet ve nedensellik, gösterilir. Bu tarz şeylere, ya kendi olmaları bakımından bakılır ve soyutluktan ayrılmaz. Çünkü bu

⁵¹ Farabi, *Harfler Kitabı*, 20.

⁵² Farabi, *Harfler Kitabı*, 26.

⁵³ Farabi, *Harfler Kitabı*, 27-28.

⁵⁴ Farabi, *Harfler Kitabı*, 44.

⁵⁵ Coşkun Baba, “Dil Ve Mantık İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme”. *Eskiyeni* 40 (Mart 2020), 99.

şeyleri incelemek onların bir maddede olmaları sayesinde değildir; ya da şeylere bir maddede bulunmaları sûretiyle var olan bir arazın ilişmesi açısından değerlendirilir. Bu şekilde bakıldığında yine şeyleri ikiye ayırmak gerekmektedir: Birincisi, o arazın düşünülmesinin türsel bir harekete ve maddeye bağlı olarak beraberce mümkün olanlardır. Ateş veya hava olması bakımından ‘bir’ hakkında düşünmek, unsur olmaları bakımından ‘çok’ hakkında düşünmek, sıcaklık ve soğukluk olması bakımından ‘neden/ille’ hakkında düşünmek ve nefis olması yani beden hareketinin ilkesi olması bakımından ‘aklı cevher’ hakkında düşünmek gibi. İkincisi, her ne kadar o araz ancak bir maddeye nispet ve harekete ilişmekle birlikte arız olabilese de onun hallerinin belirli bir madde ve hareket düşünmeksizin düşünülüp anlaşılabilmesidir. Mesela, birleştirme ve ayırma, çarpma ve bölme, kök ve küp alma ve sayıya birleşen diğer haller gibi.⁵⁶

İbn Sînâ, tüm bu varlığa dair değerlendirmelerinden hareketle ilimleri üçe ayırır:

- 1- Varlıkları düşünceye ve varlıkta harekete ilişmeleri ve türleri özelleşmiş maddelere ilgileri bakımından inceler ki bu doğa ilmidir.
- 2- Varlıkları varlıkta değil ama zihinde maddeden ayrı olmaları bakımından inceler ki bu ilimler matematik ilmi ve matematik ilmi içindeki aritmetiktir.
- 3- Varlıkları hem zihinde hem de varlıkta maddeden ayrı olmaları bakımından inceler ki bu da metafizik ilmidir.⁵⁷

Varlıklar doğası bakımından yukarıdaki gibi üç kısma ayrıldığından nazarî felsefî ilimler de bu üç sınıfa ayrılmaktadır.

Amelî yani pratik felsefeye gelince o da üç ilme ayrılır: 1- Siyaset, 2-Ev ekonomisi, 3- Ahlak.

Nazarî felsefede amaç gerçeği bilmekten amelî felsefede amaç iyiyi bilmektir.

Şeylerin mahiyetlerine gelince bu mahiyetler, bazen dış dünyadaki varlıklarında olur. Bazen de düşüncede olur. Böylelikle mahiyetler üç şekilde değerlendirilebilir:

- 1- İki varlık aşamasından birine ve bu varlık aşamalarında kendisine ilişkinlerine bakılmaksızın kendi olmaları bakımından değerlendirilmesidir.
- 2- Mahiyetin dış dünyada, zihnin dışında, bulunmasına göre değerlendirilmesidir.
- 3- Mahiyetin tasavvurda yer alması bakımından değerlendirilmesidir.⁵⁸

Buradan hareketle mahiyete zihinde bazı arazlar ilişecektir. Çünkü bunlar şeylere dış dünyada değil zihinde yüklenmektedir. İnsanlar şeylerle ilgili düşünmek ve onları bilmek istediklerinde zorunlu olarak onları tasavvur etme ihtiyacı hissederler. Bu durumda zihinde tasavvurda bulunan şeyler ilişir. Böylelikle insan özellikle düşünmeyle bilinmeyene ulaşmayı, bu yolla şeyleri elde etmeyi amaçlıyorsa ve bu da hali hazırda bilinenlerden çıkarılıyorsa kaçınılmaz olarak şeylerin tasavvurda sahip olduğu halleri dikkate alma gereği duyacaktır. Şeyler, zihne dayanarak bilinmeyen ve zihne dayanarak bilinenlerdir.⁵⁹ Şeylere ilişerek bilinen şeylerden bilinmeyen şeylere ulaşmamızı sağlayan hal ve arızdır. Ancak şu da var ki şeylere zâtında birleşip ayrılmayan şeyler de vardır. Bu durumda zorunlu olarak bu durumları niceliklerini, niteliklerini, iliştikleri şeylerde nasıl bulduklarını bilmek gerekecektir. Çünkü şeylerin bu şekilde incelenmesi, şeylerin bahsedilen iki varlık aşamasından birinde olmaları bakımından değil, o iki varlığın durumlarının kavranmasında yarar sağlamasındandır.⁶⁰ Bu açıdan bakıldığında, yani şeyleri var olma şekilleri ve bahsedilen iki varlığa bölünmeleri bakımından incelendiğinden bazı alimler mantığı felsefenin bir parçası olarak görmemektedirler. Ama şeyleri bahsedilen anlamda incelediğinden felsefenin bir aleti olarak görmemektedirler. Felsefeyi bütün nazarî incelemeleri bütün yönlerden içerdiğini düşünenlere göre ise mantık, hem felsefenin bir parçası hem de felsefenin diğer parçaları için bir alettir. İbn Sînâ, bu tartışmaları yersiz bulur. Çünkü iki görüş arasında bir çelişki

⁵⁶ İbn Sina, *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayınları, 2017),5-7.

⁵⁷ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 7.

⁵⁸ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 7-8.

⁵⁹ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 8.

⁶⁰ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 8.

bulunmamaktadır. Çünkü her bir görüş felsefeye farklı açılardan bakmaktadır.⁶¹ Bu aşamadan sonra İbn Sînâ, kendi mantık tanımını yapmaktadır. O, “mantık, bilinmeyen bilgisine ulaştırmaları bakımından zikredilen şeyleri başka bir bakımdan değil de bu bakımdan onlara ilişkin şeyleri incelemektir.”⁶² demektir. Burada şeyleri zât/öz ve araz/ilinti olarak göz önüne almak gerekecektir ki bu aşamada farklı açılardan bakmayı bilmek ya da öğrenmek dikkat çekmektedir. Bir şeyin yeterince kavranması ve o şeyden yeterince bilgi toplayabilmesi için eleştirel düşünmeye doğru veri sağlayacaktır. Burada İbn Sînâ mantığın insana kazandırdıklarından detaylı bir şekilde bahsetmeye başlamaktadır. İbn Sînâ’ya göre, insan akıl sahibi olduğundan, onun akli bakımdan kemale ermesi yani yetkinleşmesi için gerçeği gerçek olduğu, iyiyi de onunla davranış sergilemek ve onu elde etmek için bilmesi gerekir. Ancak insanın insani yetenekleriyle tek başına bunları sağlaması mümkün değildir. Kemale ulaşabilmek adına gerekli olan kazanımlar için insanın çaba harcaması gerekmektedir. Bu kazanımlar ise bilinmeyen bilmesidir. Bilinmeye ulaşmak ise bilinen hareketle olmaktadır. Hal böyle olunca bilinen bilinmeyi nasıl elde edileceği, bilinenin bilinmeyen bilgisini vermeleri için kendinde bulunan durum ve düzenlenişlerinin nasıl olması gerektiğini bilmesi önem kazanmaktadır. Zihinde bilinenler zorunlu bir düzene girdiklerinde ve bilinenlerin sûreti söz konusu zorunlu düzende yer aldıklarında zihin bunlardan bilinmeye geçerek onu bilecektir.⁶³

Burada “Peki bir şey nasıl bilinir?” sorusu akla gelmektedir. Çünkü şeylerin nasıl bilindiğini bilmek düşünmede bilinebilirlik açısından şeyleri ayırt etmekte yardımcı olmaktadır.

İbn Sînâ’ya göre bir şey iki yönden bilinir:

- 1- Yalnız tasavvur edilerek. Öyle ki bir şeyin ismi anıldığında onun anlamı zihinde canlanır. Ancak burada doğru ya da yanlışlığı söz konusu olmaz. İbn Sînâ şu örneği verir: “İnsan” kelimesi söylendiğinde ya da “şunu yap” denildiğinde söylenen bu şeylerin anlamı bilindiği zaman anlamı tasavvur edilmiş olur.⁶⁴
- 2- Tasavvurla birlikte bir tasavvurun bulunmasıdır. Buna örnek olarak İbn Sînâ “her aklık arazdır” denildiğinde sadece anlamı tasavvur edilmez. Aynı zamanda onaylanmış, tasdik edilmiş olur. Ancak bu fikre katılmama ya da kuşku duyulması durumunda, söylenenin tasavvuru gerçekleşir. Her tasdik bir tasavvur ile gerçekleşir. Ancak tersi zorunlu değildir.⁶⁵

Anlam tasavvur edildiğinde bahsedilen şeyin “aklık” ve “araz” gibi şeylerden meydana geldiğini bildirir. Ancak tasdik ise bahsedilen özelliklerin o şeyde olup olmadığını, yani bağıntısını haber verir.⁶⁶

İbn Sînâ’ya göre bir şeyin bilinmemesi -yukarıdaki ayrıma bağlı olarak- de iki şekilde olur: Tasavvur yönünden, tasdik yönünden. Bu her ikisi de insanın deneyimleri sayesinde elde edilmektedir. Bunların bilinmesi daha önceden bilinen bir şey ve o şeye ait bir özsel özellik (heyet) ve sıfat ile olmaktadır. Bunlar sayesinde zihin o şey hakkında yeni bir bilgi oluşturabilmektedir. Burada zihinde tasavvuru bilinmeyen şeyin bilgisini veren bir şey ve tasdiki bilinmeyen şeyin tasdikini veren bir şey vardır. Tamamen kuşatan bir anlam olmadığı bu bilinmeyenleri insana sağlayan kimi şeyler vardır ki bunlar mantığın konuları içerisinde olan şeylerdir. Kimi tanım, kimi resm, kimi misâl, kimi alamet, kimi isimdir.⁶⁷ Tasdik için gerekli olan şeyler ise bilinen bilinmeyen veren delildir. Delillerin bir kısmı kıyas, bir kısmı tümevarım, bir kısmı temsil, bir kısmı da başka şeylerdir.⁶⁸

Görüldüğü gibi sağlıklı bir bilgi oluşturma süreci mantık kurallarına tabi olmaktadır. Burada İbn Sînâ:

“İşte mantık ilminin gayesi şu iki şeyin bilgisini vermektir: İlki insanın şunları bilmesidir:

⁶¹ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 9.

⁶² İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 9.

⁶³ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 10, İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit vd.(İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 2.

⁶⁴ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 11.

⁶⁵ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 11.

⁶⁶ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 11.

⁶⁷ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 11.

⁶⁸ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 11.

- 1- Tasavvuru gerçekleştiren söz şeyin zatının hakikatini tarif etmek için nasıl olmalıdır?
- 2- Şeyin zatının hakikatine ulaştırmasa bile ona delalet etmesi için nasıl olur?
- 3- O işlevi görmediği halde gördüğünü hayal ettirmesi durumunda nasıl fasit/bozuk olur ve niçin böyle olur?
- 4- Bunlar arasındaki ayrımlar nelerdir?

İkincisi: Yine insanın şunları bilmesidir:

- 1- Gerçek anlamda kesin ve çelişmesi imkansız bir tasdik gerçekleştirmesi için tasdik gerçekleştiren söz nasıl olmalıdır?
- 2- Kesine yakın bir tasdik gerçekleştirmesi nasıl olmalıdır?
- 3- Kesin ve kesine yakın olmadığı halde öyle anlaşıldığında nasıl olur?
- 4- Söylenildiğinde kesin tasdik bulunmadığı bir zan nefsin kanaat ve meyli oluşturması için nasıl olmalıdır?
- 5- Teşebbüs, kaçınma, rahatlama, sıkılma gibi tasdik ve tezhibin nefste bıraktığı etkileri tasdik olması bakımından değil aksine hayal ettirmesi bakımından neyse bırakması için nasıl olur? (Çünkü çoğu hayaller bu hususta tasdik etkisi bırakmaktadır)
- 6- Bunlar arasındaki ayrımlar nelerdir?
- 7- Niçin böyle olmuştur?"

Söz konusu iki amaca yönelip bu sanatı öğrenen kimse bu iki amacın bilgisine ulaştıracak öncüllere ihtiyaç duyar. İşte bu sanat, mantıktır.”⁶⁹

Buraya kadar incelendiğinde aslında eleştirel düşünmenin temelleri üzerinde durulduğu görülmektedir. Çünkü bir şeyi gerçekliğine ve özelliklerine uygun kavrayabilmek ve onunla alakalı konuşabilmek için aslına uygun olarak o şeye eleştirel bir gözle bakarak doğru sorular sormak gerekmektedir. Mantık burada devreye girmektedir ki İbn Sînâ'nın bu girişi ve açıklamaları oldukça açıklayıcı ve destekleyici açıklamalar içermektedir.

Mantığın gerekliliği ve önemi üzerine fikirler ileri sürerken bazı eleştirilerin olabileceğinin farkında olarak İbn Sînâ, bu eleştirilere açıklamalar getirmektedir. Mesela: Mantık dışında bir yeteneğin de bunu sağlayabileceği akla gelebilmektedir. İbn Sînâ cevap olarak, insanın bazen garizesinde tasavvuru gerçekleştiren bir tanımın ve tasdiği gerçekleştiren bir delilin doğabileceğini belirtir. Fakat bu mantık ilmini bir verisi değildir ve başka bir şeyde yanlışlığından emin olunamaz.”⁷⁰ Çünkü insanî yetenekler birçok hususta yeterli olduğu gibi bu hususta yeterli olsaydı düşünce ekollerinde ortaya çıkan fikir ayrılıkları olmazdı. Yine bir insan yeteneğine güvenceseydi kimi zaman kendisiyle çelişmezdi. Nitekim insan fitratı bazen denk getirebilse de birçok işte yeterli olmaz. Mantık sanatını elde etmediği sürece de bu hususta da yeterli olmaz.”⁷¹

Görüldüğü gibi düşüncede hatayı azaltmak için ve sağlıklı bir veri oluşturma süreci için mantığa ihtiyaç vardır.⁷² Hatta daha iddialı olarak İbn Sînâ, mantık sanatını öğrenen kimsenin ancak bazı durumlarda hata yapabileceğini belirtir. Şöyle ki; ya yeterince öğrenememiştir, ya kendi yeteneklerine güvenip öğrendiklerini arka plana atmıştır, ya kullanmasını bilmemiştir ya da unutmuştur.⁷³ Hatta tüm bu aksi durumlara rağmen yine de bu kişiler bile hiç mantık bilmeyene göre daha az hata yapar. Yapılan hataları görebilir eleştirel bakabilir ve olması ve olmaması gerekeni ayıklayabilir ki bu özellikler eleştirel düşünmenin temelleridir. Yine İbn Sînâ, “mantık sanatını bilen kimsenin yaptığı işe tekrar tekrar mantık kanunlarını uygulayarak konularda durumu güçlendirmeye çalışabilir. Tıpkı hesap yaparken ayrıntılarını defalarca toplayarak sonunda toplam hakkında şüpheyi kaldıran kimse gibi.”⁷⁴

İbn Sînâ'ya göre, mantık sanatının “nutk-u dahili” adı verilen iç görüye nispeti gramerin/nahvin “nutk-u harici” adı verilen dış ibarelere nispeti gibidir. Aynı şekilde arûzun/ölçünün şiire nispeti gibidir.

⁶⁹ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 12.

⁷⁰ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 12.

⁷¹ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 12.

⁷² Flew, *Eleştirel Düşünmenin Yolları*, s.21.

⁷³ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 13.

⁷⁴ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 13.

Ancak aruzun/ölçünün şiir yazımında çok faydası olmaz; hatta sağlam bir maharet arûza gerek bırakmaz. Arap nahvi bedevi fitratı için gerekli olmaz. Fakat bakış ve düşünme ile bilgi kazanan insan bu sanattan(mantıktan) uzak kalamaz.”⁷⁵

Tüm verilen bilgilere ilaveten İbn Sînâ'nın diğer bazı mantık konuları hakkındaki görüşleri de aşağıda verilmiştir.

Şeyler: Mantık şeyleri, şeylerin tekilerini anlamlara ilişen yüklemeler, konular, tümeller, tikeller ve başka olmaları açısından inceler.⁷⁶ Şeyler muhtemel konularında değerlendirebilmek eleştirel düşünmenin doğru yapılabilmesine yardımcı olur.

Lafızları incelemek: İbn Sînâ'ya göre, mantıkçı olması bakımından mantıkçı direkt lafızlarla ilgilenmez; lafızlarla ilgilenmesi iletişim ve konuşmaya ait kısmıyla alakalıdır. Fakat mecburen lafızlar kullanıldığından ve özellikle de anlamlarla birlikte lafızlar hayal edilmesi gerektiğinden ve bu durum olmazsa anlamları düzenleyip düşünmenin neredeyse imkansız olmasından hatta neredeyse düşünme, insan zihninin, hayal edilen lafızlardan yardım almasından meydana geldiğinden, lafızların farklı durumları içerdiğinden ve bu durumlardan dolayı onların neftse bağdaştığı anlamların durumlarının da farklılık göstermesi ve böylece anlamların lafızlara gerek duymadan sahip olamayacakları bazı hükümleri olması gerekmiştir. Bundan ötürü mantık sanatının bazı bölümleri lafızların durumlarını incelemeye mecbur kalmıştır. İbn Sînâ, mantık sanatının konusunun anlamlara delâlet etmesi bakımından lafızları incelemek olduğunu ifade eder.⁷⁷ O, “mantıkçının sanatı anlamlara delâlet etmeleri bakımından lafızlara dair konuşmaktır.” fikrini de eleştirir ve “bunların sözlerinde hayır yoktur”, “bunlar şapşallık yapıp karışıklığa düşmüşlerdir”⁷⁸ der. Çünkü bu kişiler mantığın konusunun ve mantıksal mevcutlar sınıfının gerçekte ne olduğunu kavramamışlardır. İbn Sînâ, onların varlığı şeylerin “dış dünyadaki varlığı ve şeylerin zihindeki varlığı” şeklinde ayırmalarını eleştirir. Yine bu kişiler dış dünyadaki varlığı felsefi bir sanatın veya sanatların incelediğini, zihindeki varlığı ve onun zihinde nasıl tasavvur edildiğini ise bir sanatın veya sanatın bir kısmının incelediğini düşündüler. İbn Sînâ'ya göre durumun ayırımına varıp da şunu düşünmediler: Zihindeki şeyler için iki şey söz konusu olur: ya dış dünyadan alınmış zihinde tasavvur edilmiş şeylerdir ya da bu zihindeki şeylere, zihinde olmaları bakımından bazı ilişenler vardır ve bunların dış dünyada karşılığı yoktur. Dolayısıyla bu şeylerin bilgisi bir sanatın uğraşısıdır. Sonra bu şeylerden biri ona ilişen bir arazlar yönünden mantık sanatının konusu olur. Mantık sanatının konusunu ikinciler oluşturur. Ona ilişen arazlar ise onun zihinde daha önce olmayan başka bir aklî sûreti meydana gelmesini sağlayan veya buna ulaşmaya fayda sağlayan veya ona ulaşmayı engelleyici olmasıdır. Eleştiri yapanlar gerçekte mantığın konusunun ne olduğunun ve bu konunun hangi açıdan mantığın konusu olduğunun farkına varamadıklarından bocalamışlardır.⁷⁹ İbn Sînâ'nın bu fikirleri eleştirel düşünmenin lafızların kullanımının nasıl olması gerektiğini göstermektedir. Nitekim hangi lafzın hangi manaya delalet ettiğini, lafızların manasını bilmek eleştirel düşünmede hatadan alıkoymaz.

Zât ve araz: İbn Sînâ'ya göre şeyler için onların hakikatlerini ifade eden bir zât vardır ve onun vasıfları vardır. Vasıfların bir azı bir şeyin varlığında gerekli olacak şekilde zâtının gereği olmayan arazlardır. Tümel lafızlardan bir şeyin veya şeylerin hakikatine delâlet edenler mahiyete delâlet eden lafızlardır. Bunlar dışındakiler ise mahiyete delâlet etmeyenlerdir.⁸⁰ Eğer bunlar varlık bakımından şeyin zâtından önce gelmesi gereken ve bir araya geldiklerinde şeyin zâtının meydana geldiği fakat tek başına herhangi birinden şeyin zâtının olmadığı ve kendisine delâlet eden lafız da şeyin zâtının hakikatinin tamamına değil de bir kısmına delâlet ettiği şeylere delâlet ederse mahiyete delâlet etmeyen ‘zâtî lafız’ adını alır. Şayet lafız bu iki durum dışında bir sığata delalet ederse ister bu sıfat şeyin gereği olsun isterse

⁷⁵ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 14.

⁷⁶ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 16.

⁷⁷ Burada isimlendirmeler ve durumları hakkında gereken bilgiler için bakınız: İbn Sina, *Sofistik Deliller*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 3.

⁷⁸ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 17.

⁷⁹ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 17.

⁸⁰ İbn Sina, *Mantiğa Giriş*, 26.

olmasın ona ‘arazî lafız’, anlamına da ‘arazî anlam’ denir. Zâtî lafzın zâta nispeti vardır. Zâtî lafza en yaraşır olanı onun mahiyetini oluşturan anlamları içermesidir.⁸¹

İbn Sînâ’nın zât ve araz ile alakalı görüşlerine bakıldığında, eleştirel düşünme sırasında düşünmeye konu olan şeyleri, sahip oldukları özellikleri zât ve arazları olmaları bakımından ayırımında olmak düşünmenin doğru şekilde ilerlemesine yardımcı olacaktır.

Beş tümel: Beş tümeli anlayabilmek için şeye zâtî ve arazî özellikler olarak bakmak gerekmektedir. Mesela; “bu şey nedir?” diye sorulur ve düşünme süreci başlar.⁸² Zâtî özellik şeyin kendisinde olan ve o şeyi o yapan şeydir. Arazî ise bunun dışındaki özellikleri kapsar. Arazî açısından bakıldığında özellikler, hassa, ilinti, ayırım, gibi kısımları içerir.⁸³ Eleştirel düşünme sürecinde bir şeye doğru anlayabilmek için o şeyin beş tümel içerisinde nerede konumlandığını görebilmek gerekir.

Tanım: Tanım bir şeyin mahiyetine lafızlarla delâlet etmektir.⁸⁴ Bunun için de şeyin zâtî ve arazî özelliklerini, ayırım ve benzerliklerinin yeterince kavranmış olması gerekir. Resm ve tanım ya da tarif aynı şeyler değildir. Cins, tür ve diğer tümeler tanım için anlaşılır olmalıdır.⁸⁵ Çünkü şeyleri tanımlarken kendilerine ait özelliklerden bahsedilir.⁸⁶ Bazı şeylerin ise dış dünyadan sonra sadece zihinde tanımları oluşturulur. Mesela insan örneklerini yorumlayan birinin “insanlık” kavramını oluşturması böyledir.⁸⁷

Bir şeyin ne olduğunu açıklamak aynı zamanda onun tanımı olmaktadır. Tanımı bilinmeyen şeyle alakalı düşünme süreci sekteye uğrar. Dolayısıyla eleştirel düşünme de gerçekleşmez.

Kategoriler: İbn Sînâ’ya göre, kategorilerin birçoğu sonsuzdur. Ancak onların sonluluğu sınırlama yani bir zamana, bir şeye iliştilerleriyle olur.⁸⁸ Burada yine türe ilişkin ve ilişmeyen özelliklerin kavranmış olması ve ilişkin kategorilerin hangi yönden olduğunun bilinmesi gerekir.⁸⁹ İbn Sînâ, kategorilerin mantık konuları arasında ilk sıraya konulmaması gerektiğini çünkü bunun kafaları karıştırdığını belirtir.⁹⁰ Yine İbn Sînâ kategorilerin de saf lafızla alakalı olduğunu söyleyenlerin “aptallaşmış ve şaşırılmış” olduklarını belirtir.⁹¹ Çünkü varlıktaki her hakikatin örtüştüğü bir lafız vardır. Onlara var olmaları bakımından bakmak gerekmektedir.⁹² Tasavvur ve tasdik doğru yapılabilmesi için tümelere ilişkin yani birleşen kategorilerin de bilinmesi yararlı olacaktır.⁹³

Kıyas ya da çıkarımlar: Öncüllerden oluşurlar ve ilimlerde yer alabilmek için konularının tümel olması gerekir ve bunlar diğer taraftan aynı şekilde burhana girebilmeleri için de konu ve yüklemelerinin zâtîlik ve arazîlikte bahsedilen bağıntılarla yer almasına muhtaçtırlar.⁹⁴ Eleştirel düşünme sürecinde akıl yürütmelerin doğru yapılması gerekir. Dolayısıyla doğru kıyas ya da çıkarımlar doğru sonuçlara götürecektir.

Bölme/taksim: Bölme, Bilinmeyen şeyin bilgisine götüren yollardan birisidir. İbn Sînâ’ya göre, bölen (taksim), cinslerin ayrımlar yoluyla türlere bölünmesi ve bu bölümlenmede türün hemen ardından gelen türden başkasına sıçramanın olmaması için türlerdeki sıralamanın korunmasıdır. Bu bölümlenme hassa(özgülük) ve arazlarla da yapılmaktadır.⁹⁵

⁸¹ Mahiyet, zat, araz ayırımı ve daha geniş bilgiler için bakılabilir: İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 27-28, *İşaretler ve Tembihler*, 6.

⁸² İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 34-39, *İşaretler ve Tembihler*, 13-16.

⁸³ Çalışmanın hacmini aşmaması için burada hepsinden tek tek değil genel olarak bahsedilmektedir.

⁸⁴ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 41.

⁸⁵ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 42.

⁸⁶ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 43.

⁸⁷ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 62, *İşaretler ve Tembihler*, 16.

⁸⁸ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 63.

⁸⁹ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 63.

⁹⁰ İbn Sina, *Kategoriler*, çev. Muhittin Macit, (İstanbul: Litera Yayınları, 2010), 7.

⁹¹ İbn Sina, *Kategoriler*, 6.

⁹² İbn Sina, *Kategoriler*, 6.

⁹³ İbn Sina, *Kategoriler*, 3.

⁹⁴ İbn Sina, *Kategoriler*, 3.

⁹⁵ İbn Sina, *Kategoriler*, 3.

Yüklemleme, yani konuya dahil etme: Bir şeye eklenen ve ya sıfatın ilişmesi için o şeyin eklenene alakasının olması gerekir. Bu eklenmeler birkaç yönden yapılabilmektedir. İbn Sînâ oldukça geniş açıklamalar yapmaktadır. Yüklem ve konu ile alakalı olması gereken ve bunların nasıl yorumlanacağı ile alakalı olarak.⁹⁶ Eleştirel bir düşünme için neyin neye yüklem olduğunu bilmek doğru akıl yürütmeye sevk edecektir.

Delil: İbn Sînâ'ya göre, mantıkçılar sorunların her birine uygun düşen öncülleri ve bunlarla bilinmeyen bilgisinin nasıl elde edileceğini inceleyen kimselerdir. Öyleyse mantıkçıların asıl işi tanımın ilkeleri, kıyas ve benzerlerinin nasıl kullanılacağını açıklamaktır.⁹⁷ Mantığın delil konusundaki kaideleri eleştirel düşünmeye destek olacaktır. Çünkü eleştirel düşünmede en önemli faktörlerden biri de fikirlerin doğru olması sağlam delil getirmekle mümkündür.

Önermeler: Bir şeyin bir yüklemlemeyle olumlandığı ya da olumsuzlandığını haber veren yargılardır. İbn Sînâ'ya göre bunlar terkiptir, yani birleşimdir.⁹⁸ İbn Sînâ'nın, önermelerin terkip olması fikrine dayanılarak, terkip olanın ayrıştırılabileceğine dikkat çekilebilir. Öyleyse önermeyi oluşturan konu, yüklem ve diğer yapıların hangi açıdan anlamı bağlandığının farkında olmak eleştirel düşünmeye katkı sağlayacaktır.

Burhan/kesin yargılar: İbn Sînâ'ya göre, tasdikler kısım kısımdır. Bazıları kesindir ki bunlardan kesin bilgi çıkar; bazıları kesine yakındır diğerleri ise zan içerir ikna için kullanılır.⁹⁹ İbn Sînâ, bunları ele alırken fikirde karşılaşılan durumlar bakımından inceler yani düşünmenin dayandığı ilkelerin niteliklerinin farkında olmak gerekmektedir. İnsana sunulan ya da insanın sunduğu iddiaların neye dayandığı hakkında bilgi sahibi olmaya dayanmaktadır. Öyleyse denilebilir ki tam bir eleştirel değerlendirme gücüyle ve uyanık bir zihinle çıkarımlar yapmak gerekmektedir. Çünkü her bir delilin gücü birbirinden farklıdır.¹⁰⁰ Zihne gelen artık zihnin malı olmaktadır.

Sofistik deliller: Mantıksal hata içeren fikirlerin ya da iddiaların yapısı ve ne şekilde olduklarının bilinmesi hataya düşmemek ve de değerlendirme yaparken hataları doğru görmemek için farkında olunması gerekmektedir. Nitekim bunlar çok çeşit ve yapılarda olabilmektedir. İbn Sînâ, bunları müstakil bir bölümde uzun uzadıya ele almaktadır.¹⁰¹ Sofistik delillerin birçok çeşidini ele alarak İbn Sînâ, eleştirel düşünme sürecinde akıl yürütmelerde muhtemel hatalara karşı dikkatli olmaya yardımcı olmaktadır.

3. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın Görüşlerinin Karşılaştırılması

Bu bölümde her iki düşünürün görüşlerinden hareketle bazı değerlendirmeler yapılacaktır.¹⁰² Genel olarak Fârâbî'nin mantık konuları arasında dil-mantık ilişkisine, özellikle lafızlara çok yer vermesi eleştirel düşünme açısından önemlidir. Düşünceler dille ifade edildiğinden, dilin doğru ve zengin içerikte kullanılması, bireyin zihin gücünün gelişmesini olumlu yönde etkiler. Ayrıca dil insanın iç dünyasını yani kendi düşüncelerini ifade etmesi bakımından gereklidir. Yine denilebilir ki insan etkinliğinin her formu dilin kalıpları içinde gelişir. Bu açıdan insanın, düşünme ve anlama becerileriyle anlatma ve iletişim kurma becerilerini dil üzerinden yürüttüğünden düşünme becerileri dil yapısıyla ilişkilidir.¹⁰³ İbn Sînâ daha çok lafızların delaletleri hakkında yorum yapmaktadır. Bu yorum ve doğru anlama açısından eleştirel düşünmeye dayanak sağlamaktadır.

Birey varlıkları, nesnelere, olguları anlamlandırdığı sürece anlama sürecine katılabilir. Bilgilerin kalıcı olabilmesi için öğrenilenlerin anlamlandırılabilmesi, yorumlanabilmesi, sorgulanabilmesi

⁹⁶ İbn Sina, *Kategoriler*, 17-21.

⁹⁷ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 4.

⁹⁸ İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, 21-22.

⁹⁹ İbn Sina, 2. *Analitikler*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayınları, 2017), 1-3.

¹⁰⁰ İbn Sina, 2. *Analitikler*, 11.

¹⁰¹ Bakınız: İbn Sînâ, *Sofistik Deliller*, çev. Ömer Türker, (İstanbul: Litera Yayınları, 2017).

¹⁰² Metin içerisinde aynı konuların yerleri belirtildiğinden tekrar dipnot verilmeyecektir.

¹⁰³ Adnan Gündüz, "International Periodical For the Languages", *Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 5/3 Summer 2010, 1571.

anlamlandırma sürecini güçlendirir. Devamında denilebilir ki üst düzey düşünmeye sahip olması kişinin beceri kazanma, bilgiyi beceriye dönüştürme çabaları üst düzey bilişsel becerileri kazanmasını gerektirir ki bunlardan birisi de eleştirel düşünmedir.”¹⁰⁴ Bu bağlamda hem İbn Sînâ’da hem Fârâbî’de oldukça çok sayıda veri bulunmaktadır. Özellikle İbn Sînâ, şeylerin varlık bakımından var olma durumları üzerinde oldukça geniş durmuştur.

Her ikisi de mantık sanatına olan ihtiyaç konusunda hemfikirdirler. Bu ihtiyacı, gramerin dil için gerekliliğine nispetle mantığın düşünme için gerekli olduğunu savunarak göstermişlerdir.

Hem İbn Sînâ hem Fârâbî, düşünme sürecinin doğru ilerlemesi bakımından, mantık bilen, bilmeyene oranla daha başarılı olduğunu belirtir. Her ikisi de mantık bilmeyenlerin karşılaşacağı zorluklardan bahsederler.

İbn Sînâ ve Fârâbî, düşünmede mantığın nasıl hatadan koruduğuna dair fikirler vermektedirler. Nereden başlanacağını, nasıl ilerleneceğini ve nasıl doğru sonuca varılacağından bahsederler. Ayrıca varılan sonuçlarından doğruluklarının nasıl anlaşılacağını da açıklarlar. Fârâbî insan zihninin inanma sınıfları olduğunu ve bunların çeşitleri üzerinde durmuştur¹⁰⁵. Bu sınıflar insanı kendi yargılarını oluşturmaları ve öğrenmeleri hakkında bilgi sahibi yapmaktadır. Böylelikle insan karşılaştığı bu inanma sınıflarını yorumlayabilir ve eleştirel düşünmede nasıl neden sorularıyla sağlam bir görüşe sahip olabilmektedir.

Her ikisi de kişinin kendisinin ve muhatabın fikirlerinin dayandığı delillerin geçerliliği ve dayanıklılığına dair fikirler verirler ve hataya düşmemek için dikkat edilmesi gereken durumlardan bahsederler. İbn Sînâ bunlara “Sofistik Deliller” kitabında genişçe yer verir.

Fârâbî, düşünme faaliyetine önem vererek düşünsel faaliyetlerle uğraşmanın bir meziyet olduğunu da ortaya koymaktadır. İbn Sînâ’da aynı şekilde mantık bilen görüşlerini tekrar tekrar mantık ölçüsüne vurarak güçlü hale getirdiğinden bahsetmektedir.

Her ikisi de mantığa alternatif bir ilmin olup olamayacağını irdelerler. Başka ilimlerin ya da yeteneklerin mantığın yerini tutamayacağını belirtmektedirler.

Söylenen (mekûl): Fârâbî, söylenen hakkında bilgiler vererek aynı zamanda söylenen bir şeyin nasıl değerlendirilebileceğini yorumlamaktadır. İbn Sînâ’ya göre lafızlar söylenenden aslından çok daha fazla şeydir.

Fârâbî ve İbn Sînâ her ikisi de insanın sahip olduğu bilgileri zaten sahip oldukları ve sonradan öğrendikleri şeklinde ayırmaktadırlar.

Hem İbn Sînâ’ hem de Fârâbî, şeyleri zât ve araz ayırımına dikkat ederek şeylerin mahiyetlerin hakikatlerini kavramanın önemi üzerinde durmaktadırlar.

İbn Sînâ’ya göre insan bilme gücü oranında (ki bu aslında felsefenin gayesidir) şeylerin hakikatlerine sahip olur. Fârâbî’ye göre de insanın düşünen gücü vardır.

Fârâbî’de “akl” kelimesi ile mantık bir arada görmek mümkünken İbn Sînâ’da daha çok “fıkr” ile mantık bir arada kullanılmıştır.¹⁰⁶ Düşünmeyi yönetmek Fârâbî için akıldadır. İbn Sînâ ise fikir oluşturma ve kavrama kullanılmaktadır.¹⁰⁷

SONUÇ

Mantık ilmi düşünme ile alakalı bir ilim olduğundan düşünmenin her çeşidinde mantığa müracaat edilmesi kaçınılmazdır. Bütün düşünme evreleri, tasavvurdan önermelere, kıyaslara, çeşitli akıl yürütmelere, delillere, delil çeşitlerine, bunların kullanım yerlerine (beş sanata) varıncaya kadar mantık konuları ile ilerlemektedir. Özellikle klasik mantığın bu bağlamda tasdikât ve tasavvurât olarak

¹⁰⁴ Gündüz, *International Periodical*, 1573.

¹⁰⁵ Farabi, *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, 70.

¹⁰⁶ Farabi, *Mantığa Giriş*, 17.

¹⁰⁷ İbn Sina, *Mantığa Giriş*, 59-60.

ayrılması oldukça manidardır. Yapılan bu çalışma da Orta çağ İslam alimlerinden, aynı zamanda İslam düşüncesinde kurucu mantıkçı da denilebilecek, Fârâbî ve İbn Sinâ'nın eleştirel düşünmenin her aşamasına dair çokça bilgiler verdiklerini ve mantık konularını sonlandırırken de mantıksal hataların olduğunu ve nelere dikkat edilmesi gerektiğine değindikleri ortaya konulmuştur.

Fârâbî ve İbn Sinâ'nın eserlerini incelediğinde aslında eleştirel düşünmeye zemin hazırlayan ve doğru bilgiye ulaşmak için bir düşünmenin nasıl olması veya olmaması gerektiğini ortaya koymaları bakımından mantık eserlerini ele aldıklarını ve detaylı açıklamalar yaparak mantık konularını işledikleri görülmektedir. Aynı zamanda her bir mantık konusunu ele almaları ve bilgi edinme sürecindeki yeri ve ilimler için neden önemli olduklarını vurgulamaları bakımından kayda değer çalışmalar yaptıkları görülmektedir. İbn Sinâ ve mantığı ve Fârâbî ve mantığı ile alakalı çokça çalışmalar bulunmakla beraber eleştirel düşünmeyle bağdaştırılarak yapılan her hangi bir çalışma mevcut değildir. Bu çalışma yapılırken karşılaşılan temel zorluklardan birisi her iki düşünürün de eserlerinin taranmasının zaman alması, diğer ve en önemli zorluk ise konunun makale formatını aşmamak amacıyla fazla detaya girilememesidir. Aynı konu ve başlık altında kitap hacmi verilebilecek şekilde bir çalışma yapılabilecektir.

KAYNAKÇA

- Baba, Coşkun. "Dil ve Mantık İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme". *Eskiye* 40 (Mart 2020), 95-106.
- Dewey, John. *Nasıl Düşünürüz?*, çev. Halil Kayıkçı. Ankara: Fol Yayınları, 2022.
- Ece, Muhammet Nasih. "Fârâbî'de Mantık Bilimine İlişkin Bazı Temel Meseleler", *Bilimname* XXXVII (2019/1). 629-660.
- Eleştirel Düşünme Nedir?", *felsefe.gen.tr*, Şubat 5, 2024, <https://www.felsefe.gen.tr/elestirel-dusunme-nedir/>
- Farabi, Ebu Nasr. *Harfler Kitabı*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.
- Farabi, Ebu Nasr. *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2022.
- Farabi, Ebu Nasr. *Kitabul Burhan*, çev. Ömer Mahir Alper, Ömer Türker. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.
- Farabi, Ebu Nasr. *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayınları, 2018.
- Farabi, Ebu Nasr. *Mantıkta Kullanılan Lafızlar*, çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.
- Flew, Antony. Eleştirel Düşünmenin Yolları, çev. Hakan Gündoğdu. İstanbul: Profil Kitap, 2023.
- Gündüz, Adnan. "International Periodical For the Languages", *Literature and History of Turkish or Turkic Volume*, 5/3 (Summer 2010). 1571.
- İbn Sina, 2. *Analitikler*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- İbn Sina, *İşaretler ve Tembihler*, çev. Muhittin Macit vd. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- İbn Sina, *Kategoriler*, çev. Muhittin Macit. İstanbul: Litera Yayınları, 2010.
- İbn Sina, *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- İbn Sina, *Sofistik Deliller*, çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayınları, 2017.
- Sylvan Barnet ve Hugo Bedau., *Critical Thinking, Reading, And Writing, Boston: Bedford/St. Martin's, 1991.*